

ОСНОВОСКЛАДАННЯ ЯК СПОСІБ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДИЗАЙНУ

© Мар'янюк Я. Г., 2012

У статті досліджено специфіку української термінології дизайну, що розглядається як складний комплексний об'єкт. Здійснено спробу опису та аналізу дериваційних процесів досліджуваної термінології.

Ключові слова: українська мова, термін, термінологія, термінологія дизайну, термін-комполит.

The specification of design terminology in the Ukrainian language is investigated in this work; it is considered as the complicated process. The description and the analysis of production processes in this terminology are examined.

Keywords: Ukrainian language, term, terminology, design terminology, composite term.

Бурхливий розвиток науки і техніки на межі ХХ–ХХІ ст. зумовив формування різних наукових галузей, кожна з яких має розгалужену терміносистему, що зумовило необхідність інвентаризації, впорядкування та нормалізації термінів. Незважаючи на те, що проблеми, пов'язані з формуванням, функціонуванням, унормуванням галузевих термінологій, висвітлено в працях основоположників термінознавства (Г. Винокура, Д. Лотте, О. Реформатського), у дослідженнях українських термінологів (В. Іващенко, Т. Кияк, І. Кочан, А. Крижанівська, Т. Панько, Л. Полюга, Т. Пристайко, Л. Симоненко та ін.), вивчення закономірностей формування й становлення національних терміносистем належить до першочергових завдань українського термінознавства (В. Жайворонок, Т. Кияк, І. Кочан, Т. Панько, Л. Полюга, О. Селіванова, Л. Симоненко, Г. Ярмоленко).

Структура й семантика сучасної української термінології дизайну (далі – УТД) не відзначається однорідністю, що зумовлено історичним процесом зародження, поповнення системи галузі дизайну та різноманітністю способів термінологічної номінації. В УТД, як частині української мови, функціують ті ж самі способи найменування, за допомогою яких постійно поповнюється термінологічна лексика, однак вони відрізняються від способів у загальнолітературній мові, оскільки призначені для творення термінів.

Метою дослідження є встановлення активно діючих тенденцій, завдяки яким утворюються нові спеціальні лексичні одиниці.

На думку О. Селіванової, однією з актуальних проблем сучасного словотвору та теорії номінації є дослідження мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються в структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості [1]. Терміни не «виникають», а «вигадуються», «творюються» в міру усвідомлення їхньої необхідності [2].

Джерелами формування й способами творення термінів для предметних понять є «використання готових лексичних засобів власної національної мови, запозичення, використання готових стандартних терміноелементів ..., засоби морфологічного словотворення ..., засоби синтаксичного словотвору ..., джерела формування й способи творення термінів для процесуальних понять також сконцентровані в морфологічному словотворенні» [3, с. 208].

Сучасна УТД – це складна, динамічна й специфічна система, яка обслуговує практичні та наукові потреби галузі дизайну. Її формування – це складний і довготривалий процес, тому вона за своїм походженням гетерогенна. В її складі є терміни, утворені від загальноживаних слів шляхом спеціалізації, запозичені з інших термінологій, діалектів, інших мов. Також функціують номінації суміжних дисциплін, таких, як архітектура, будівництво, мистецтво. З точки зору зародження й роз-

виту в УТД виділяємо базові терміни, історичне ядро, вузькоспеціальні дизайнерські поняття й запозичення з інших галузей знань. Функціуючи в межах УТД, вищезазначені терміни формують своєрідну систему для називання понять дизайну й набувають специфічних ознак.

В УТД виокремлюємо три групи найбільш продуктивних способів термінотворення: 1) семантичні способи; 2) морфологічні способи; 3) творення багатокомпонентних номінацій-словосполучень. Мова науки, беручи за основу ці способи словотвору, виробляє свою підсистему, підпорядковуючи її основним вимогам термінологічної лексики. «Між словником науки й словником побуту існує прямий тісний зв'язок. Будь-яка наука починається з результатів, добутих мисленням і мовою народу, і в подальшому своєму розвитку відривається від народної мови» [4, с. 6].

Специфіку УТД зумовлює наявність у її складі термінів-комполітів. Такі деривати становлять незначну за обсягом частину в досліджуваній термінології, але вони мають низку суттєвих переваг перед іншими номінаціями. Композити в УТД – це складні найменування реалій дизайну, утворені шляхом поєднання в одну лексичну одиницю двох або трьох основ повнозначних слів, які повніше виражають нові поняття, називають певні властивості, типи пристроїв, елементи ландшафтного дизайну, види декору й орнаментів. Терміни-комполіти коротші за словосполучення й передають в одному слові два або більше понять відповідної галузі знань, виступаючи засобом мовної економії [5, с. 109].

10% усього словникового складу української мови становлять складні слова, більшість яких утворено основоскладанням. Вони «будуються як синтаксичні структури шляхом оформлення типів зв'язку й подібно до них представляють семантику в розчленованому вигляді» [6, с. 27]. Композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, «де є тісний зв'язок між його членами» [7, с. 16]. Композиція є «вищим ступенем абстрагування, об'єднуючи в одному слові кілька основ, що дає можливість точно характеризувати предмети, явища за кількома ознаками» [8, с. 340].

Комполіти, які входять до складу сучасної УТД, можуть бути як власномовні, так і запозичені. Вони характеризуються структурними й семантичними особливостями, дають можливість точно й повно виразити наукове поняття: *світлотінь* – «градація світлого й темного, розподіл освітлених і темних зон на поверхні об'єкта, що зумовлений його формою, фактурою, освітленням»; *антропометрія* – «система засобів, завдяки яким створюються об'єм і просторове середовище згідно з розмірами й формами людського тіла»; *коропластика* – «виготовлення декоративних жіночих фігурок із випаленої глини, воску, гіпсу та ін.»; *криптопортик* – «підземний коридор з верхніми прорізами для освітлення».

Терміни-комполіти з компонентами, які містять у собі постійну семантичну ознаку, належать до таких лексико-семантичних груп: назви **технік дизайну** (40% від загальної кількості комполітів, які входять до складу УТД) – *поліхромія, склодріт*; назви **елементів ландшафтного дизайну** (15%) – *дендропарк, гідропарк*; назви **видів декору** (15%) – *хрестоцвіт*; назви **матеріалів** (10%) – *склопластик*; назви **інструментів та приладів** (10%) – *аерограф, пантограф*; назви **прикрас** (10%) – *чотирилисник*.

Проведений аналіз українських дизайнерських термінів-комполітів засвідчує творення найменувань-комполітів переважно із двох основ. Проте в УТД є також багатокомпонентні назви, які мають три основи, що виникають унаслідок приєднання до наявного складного терміна із двох основ ще однієї основи як початкової частини (*зооантропоморфізм*), або ж приєднання до складно-скороченого слова із двох основ кінцевої частини (*оргтехоснастика*).

Одні з термінів-комполітів містять у собі ознаки предметів, явищ, названих мотивувальними основами, і утворені поєднанням двох іменників: *світлосила, світлотехніка*. Інші мають опорний компонент, яким виступає іменник, а прикметникова основа виконує уточнювальну функцію: керамічна пластика > *керамопластика*, металева пластика > *металопластика*, скляна пластика > *склопластика*. Опорним компонентом може бути й дієслово: різати дерево > *дереворіз* (основоскладання поєднується з безафіксним способом творення: відкидаються суфікси дієслівного компонента).

За способом і характером сполучення основ терміни-комполіти, що функціують у сфері дизайну, поділяються на деривати зі сполучним голосним -о- (*вазопис* < ваза + о + писати, *водограй* < вода + о + грати) та складні терміни, утворені поєднанням основ без інтерфікса: *фотонабір* < фото + набирати (-о- не є інтерфіксом, а кінцевою частиною першої основи).

За способами творення можна виділити чисте основоскладання (*формування* < форма + утворення), основоскладання в поєднанні з безафіксним способом (як правило, такі комполіти

мотивовані дієслівним словосполученням: *водомет* < вода + метати), основоскладання із суфіксацією (*кольорознавство* < колір + о + знати).

Серед українських термінів дизайну є тенденція витворення й використання цілого ряду стандартних дериваційних формантів іншомовного походження, які, залежно від позиції в слові, можна поділити на препозитивні та постпозитивні.

Поняттєва однозначність, можливість диференціювати спеціалізовані значення, багатовікова традиція зумовили той факт, що основним словотворчим матеріалом у ТД є асимільовані інтернаціональні морфеми грецького й латинського походження, які мають статус афіксальних запозичень. У складних словах деяких типів виділяються афіксоїди, що виникли внаслідок делексикалізації й афіксації першого або другого компонентів. Вони поділяються на префіксоїди та суфіксоїди й функціують у структурі слова як морфеми перехідного типу. Одні лінгвісти вважають їх афіксами, інші – афіксоїдами, треті – основами [9, с. 117; 10, с. 6].

В УТД наявна група термінів-комполітів, що складаються із запозичених терміноелементів і входять до складу різних лексико-семантичних груп. Виділяємо групу комполітів, утворену поєднанням запозиченого компонента авто- (гр. α το – «сам») з іменниковою власне українською або іншомовною основою. Це терміни-іменники, які означають процес, що здійснюється безпосередньо автором, або вказують на предмети чи пристрої, що працюють без допомоги людини: якщо до терміна *гравюра* додати префікс авто-, то змінюється і його значення: *автогравюра* – «гравюра, у якій друковану форму на дереві, лінолеумі або металі виконує сам художник-автор композиції». Це саме можна сказати і про інші терміни, зокрема *автолитографія* – «вид літографії, коли зображення на камінь наносить художник-автор, на відміну від репродукційної літографії, де оригінал відтворюється на камені майстром-літографом або фотомеханічним пристроєм». Цей префікс малопродуктивний у творенні українських термінів дизайну, але з наведених прикладів видно, що вищезазначені компоненти є синонімічними в значенні «здійснення чогось без стороннього впливу й без будь-якої допомоги» або «процес, який здійснюється безпосередньо самим автором» [11: IV, с. 531].

Окрему групу становлять терміни, однією із частин яких у препозиції чи в постпозиції виступають іншомовні елементи відео-, -граф, -трон, які мають певну спеціалізацію. У науковій літературі існує кілька назв таких термінів: афіксоїди [12], афікси [13], афіксальні радикали [14], напівафікси [15], препозитивні та постпозитивні блоки [16], екс-афікси [17], відносно вільні (зв'язані) морфеми [18], одиниці особливого статусу [19].

Постпозитивний блок -граф (гр. γραφικός – «письмовий», γραφω – «пишу»), що виконує систематизаційну функцію, утворює назви **приладів** або **технік**, які забезпечують запис або призначені для запису чогось. Цей елемент у складних словах указує на зв'язок з поняттям «записування», «відображення», «графічне зображення» і має значну продуктивність: *аерографія* – «графічна техніка нанесення тонкого шару фарби на папір, тканину та інші предмети аерографом за допомогою стисненого повітря»; *пантограф* – «прилад для копіювання малюнків, карт, креслень за принципом геометричної подібності»; *соматографія* – «техніко-антропометричний аналіз положення тіла й зміни пози, співвідношень пропорцій людини і машини»; *суперграфіка* – «абстрактна композиція, кольорові плями або схематичні зображення на стінах будівель».

Існує думка, що за всіма показниками подібні компоненти повинні розглядатися як основи, вони зустрічаються на початку слова перед іншими словами, що неможливо для суфіксів. Дистрибутивно й потенційно елементи на зразок -граф уподібнюються основам, а не афіксам, вимагаючи появи інтерфіксів, тоді як суфікси в слов'янських мовах, приєднуючись до основ, як правило, асимілюються [6, с. 6]. Проте така думка видається дещо категоричною: це морфеми перехідного типу, такі, що сполучають у собі риси кореневих та афіксальних морфем, так звані префіксоїди та суфіксоїди.

Препозитивний терміноелемент відео- (лат. video – «дивлюсь, бачу») утворює назви **приладів** або **технік**, які забезпечують зображення електричних сигналів на екрані електронно-променевої трубки: *відеографіка* < лат. video «дивлюсь, бачу» і гр. γραφικός «письмовий», γραφω «пишу, малюю» – «галузь графічного дизайну».

Під час утворення складних слів із компонентом мега(ло)- (гр. μεγαλο – «великий»), який містить у собі постійну ознаку, характеризуючи предмет за його розміром, створюються своєрідні стандартні словотворчі структури: *мегалографія* < гр. μεγαλομανία, μεγαλο «великий» і нім. Graphik,

лат. *graphica*, гр. *γραφικ* «пишу» – «твір великих розмірів або зображення великих предметів, штучно зменшених перспективними скороченнями»; *мегаломан* < гр. *μεγαλομανία*, *μεγαλο* «великий» і гр. *μαν α* – «зодчий, який прагне створити грандіозну споруду, що вражає своїми масштабами й простотою монументальних обсягів». Як видно з наведених прикладів, вищеназваний компонент поєднується із праслов'янською та з іншомовною основами.

Зібраний матеріал засвідчує, що основокладання є малопродуктивним способом творення українських термінів дизайну. Треба зазначити, що основокладання в УТД зумовлено особливостями дизайнерської справи, розвитком наукових і практичних досліджень дизайнерської галузі. За своїм характером цей спосіб словотворення в досліджуваній термінології не відрізняється від аналогічних процесів у загальнонавчній мові.

Антонович Є. А. *Російсько-український словник-довідник з інженерної графіки, дизайну та архітектури* / Є. А. Антонович, Я. В. Василишин, В. А. Шпільчак. – Л. : Світ, 2001. – 240 с. *Декоративно-ужиткове мистецтво : словник : [в 2 т.] / [за заг. ред. Я. П. Запаско].* – Л. : Афіша, 2000. – Т. 1–2. Лазарев Е. Н. *Краткий словарь по технической эстетике* / Е. Н. Лазарев. – М. : Знание, 1968. – 38 с. Ничкало С. А. *Мистецтвознавство : Короткий тлумачний словник : Архітектура. Живопис. Скульптура. Графіка. Декоративно-ужиткове мистецтво* / С. А. Ничкало. – К. : Либідь, 1999. – 208 с. *Російсько-український словничок ремесел, професій та підприємств* / [склав І. Л. Жигадло]. – Х. : Друкарня ім. Фрунзе, 1925. – 24 с. Хмельовській О. М. *Дизайн та образотворче мистецтво : Словник* / О. М. Хмельовській. – Луцьк : ЛДТУ, 1999. – 15 с.

1. Селиванова Е. А. *Когнитивная ономазиология : [Монография]* / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с. 2. Винокур Г. О. *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии* / Г. О. Винокур // *Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы.* – М., 1939. – Т. 5. – С. 3–54. 3. Даниленко В. П. *Русская терминология : Опыт лингвистического описания* / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с. 4. Виноградов В. В. *Вступительное слово* / В. В. Виноградов // *Вопросы терминологии.* – М., 1961. – С. 3–10. 5. Симоненко Л. О. *Формування української біологічної термінології* / Л. О. Симоненко ; [відп. ред. М. М. Пецак]. – К. : Наук. думка, 1991. – 152 с. 6. Клименко Н. Ф. *Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові* / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с. 7. Клименко Н. Ф. *Морфологічна будова композитів* / Н. Ф. Клименко // *Морфологічна будова сучасної української мови.* – К. : Наук. думка, 1975. – С. 5–34. 8. Клименко Н. Ф. *Словоскладання. Абревіація* / Н. Ф. Клименко // *Словотвір сучасної української мови.* – К. : Наук. думка, 1979. – С. 314–402. 9. Шанский Н. М. *Лексикология современного русского языка : учеб. пособие [для пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и литература»]* / Н. М. Шанский. – 2-е изд., испр. – М. : Просвещение, 1972. – 327 с. 10. Безпояско О. К. *Морфеміка української мови* / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1987. – 211 с. 11. *Словник української мови : [в 10 т.] / редкол. : І. К. Білодід [та ін.].* – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI. 12. Жовтобрюх М. А. *Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)* / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 302 с. 13. Ковалик І. І. *Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах* / І. І. Ковалик // *Вісник Львів. ун-ту ім. І. Франка.* – Л., 1969. – Вип. 6. – С. 19–23. 14. Моисеев А. И. *К определению термина* / А. И. Моисеев // *Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики.* – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1971. – Ч. 2. – С. 336–338. 15. Степанова М. Д. *Словообразование современного немецкого языка* / М. Д. Степанова. – М. : Изд. лит. на иностр. яз., 1953. – 375 с. 16. Акуленко В. В. *Вопросы интернационализации словарного состава языка* / В. В. Акуленко ; [под. ред. А. В. Федорова]. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1972. – 215 с. 17. Бартков Б. И. *Продуктивность, частотность, валентность аффиксов и количественный словарь 130 словообразовательных формантов современного английского языка* / Б. И. Бартков // *Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме.* – Владивосток : ДВНЦ АН СССР, 1982. – С. 17–56. 18. Кубрякова Е. С. *Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка* / Е. С. Кубрякова // *Вопросы языкознания.* – 1964. – № 1. – С. 95–100. 19. Зятковская Р. Г. *Аффиксальное словообразование как часть элементарной комбинаторики языка* / Р. Г. Зятковская // *Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме.* – Владивосток, 1982. – С. 3–16.